

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

БЕВЗ Олена Василівна

СЛОВОТВОРЧІ ВАРІАНТИ ВІДДІЄСЛІВНИХ
ПРИКМЕТНИКІВ У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ
XVII СТОЛІТТЯ

Спеціальність ІО.02.01. - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Е.В.Без -

Київ - 1993

AB 28.244

Робота виконана в Українському державному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова.

Науковий керівник

- доктор філологічних наук,
професор БРИЦІН М.Я.

Офіційні опоненти :

доктор філологічних наук,
професор ЗВЕРЕВ О.Д.
кандидат філологічних наук,
доцент БОЙКО Н.О.

Провідна установа

- Київський Державний Університет імені Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться 4 листопада 1993 р. о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К ІІЗ.ОІ.ОЗ. в Українському державному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова / І5І030, м.Київ, вул.Пирогова,9/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Українського державного педагогічного університету.

Автореферат розіслано " ____ " _____ 1993 року.

Вчений секретар спеціалізованої ради

Вишнева

Г.П.Вишневська

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00810658 (S)

Актуальність теми. Вивчення варіантності мовних одиниць - одна з важливих мовознавчих проблем, оскільки виникнення та існування варіантів слів нерозривно пов'язане з історією формування норм сучасної російської мови. Наявність варіантних одиниць властива російській мові на всіх стадіях її розвитку. На перший погляд це суперечить принципу економії мовних засобів і може сприйматися як недооконалість мови, тому що її не характерна будь-яка надлишковість. Але з історичної точки зору варіантність являє собою неминучий наслідок мовної еволюції, один із внутрішніх проявів мови, яка наділена різноманітними культурно-історичними ознаками, що не уміщуються в рамки регулярної системи. Тому варіантність слід розглядати в двох аспектах: як результат безперервного історичного розвитку, з одного боку, і як форму об'єктивного існування кожної функціональної одиниці, з іншого.

Вивчення проблеми варіантності мовних одиниць започатковано у працях О.О.Потебні, І.О.Бодуена де Куртене, С.П.Обнорського, О.М.Пешковського. У сучасній мовознавчій науці різні аспекти цієї проблеми знайшли своє відображення у працях В.В.Виноградова, Ф.П.Філіна, О.І.Смирницького, Н.Д.Арутюнної, В.М.Солнцева, С.В.Іларіонова, К.С.Горбачевича, О.С.Ахманової, Л.К.Граудіної та ін.

Проте категорія варіантності ще залишається і теоретично, і практично малодослідженою. Зокрема, це стосується вивчення динамічного аспекта варіювання на різних мовних рівнях, включаючи і словотворчий.

Оскільки варіантність - це об'єктивний наслідок мовної еволюції, то наявність більшої чи меншої кількості варіантів у російській мові ще не є порушенням її системи. Навпаки, сам факт існування паралельних форм для вираження одного змісту потребує виявлення та осмислення їх місця у цій системі.

Однак питання варіантності мовних одиниць не можуть бути висвітлені досить глибоко, поки не буде зроблено повного і конкретного опису всіх мовних варіантів як у синхронному, так і у діахронічному аспектах.

Переважає більшість досліджень з цього приводу присвячена сучасному мовному матеріалові. Діахронічні аспекти варіювання, в тому числі і проблеми варіантності закінчених одиниць початкового періоду розвитку російської національної мови, висвітлені в лінгвістичній літературі недостатньо.

Отже, актуальність виконаного дослідження визначається насамперед необхідністю вирішення загальнотеоретичного питання про співвідношення змісту та форми його вираження на матеріалі віддієслівних прикметників російської мови XVII століття, які ще не аналізувалися лінгвістичною наукою в такому аспекті, а також необхідністю вирішення проблеми усунення надмірних мовних форм, та питання про функціональні особливості словотворчих суфіксів.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше об'єктом аналізу стали словотворчі варіанти віддієслівних прикметників російської мови XVII століття – періоду формування лексичних, граматичних, дериваційних та інших мовних норм. Новизну становить також систематизація зазначених варіантів, їх семантична класифікація, визначення шляхів творення варіантних одиниць, а також висвітлення процесів взаємодії досліджуваних мовних варіантів у подальший період розвитку російської національної мови.

Метод дисертаційної роботи є визначення шляхів творення і розвитку словотворчих варіантів віддієслівних прикметників російської мови XVII століття в діяхронічно-синхронному плані.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:

1. Виявити словотворчі варіанти віддієслівних прикметників, які існували в російській мові XVII століття.
2. Простежити прояви словотворчого варіювання в різних лексико-граматичних розрядах прикметників.
3. Розглянути моделі варіантних пар та рядів із врахуванням характеру твірних основ і словотворчих суфіксів.
4. Показати ступінь продуктивності паралельних форм.
5. Встановити причини та шляхи виникнення варіантів.
6. Визначити тенденції розвитку варіантів віддієслівних прикметників у сучасній російській мові.

Методи дослідження. Основними методами були описовий метод, який передбачає узагальнення і класифікації фактичного матеріалу, та історично-порівняльний, що дозволяє вивітлити тему дослідження як у синхронному, так і у діяхронічному аспектах. У ряді випадків використовувалися елементи компонентного аналізу та статистичного підрахування.

Матеріал дослідження. Робота базується на фактичному матеріалі, відбраному з різних за жанровим характером текстів російської мови XVII століття: з ділової писемності, літературно-художніх

та церковно-книжних пам'яток, а також із статей "Словаря русско-го языка XI-XVII вв." та матеріалів картотеки "Словаря древнерусского языка". У процесі вивчення поставленої проблеми широко використовувалися дані тлумачних словників російської мови, словники мови російських письменників, "Словообразовательного словаря русского языка", "Словаря русских народных говоров", а також тексти сучасних художніх творів.

Теоретична і практична значимість роботи. Висновки дослідження дають додатковий матеріал для розгляду питань співвідношення змісту та форми його вираження в російській мові. Дані дисертації можуть бути використані для розробки навчальних посібників та спецкурсів з проблем історичного словотвору і лексикології, а також при написанні дипломних та курсових робіт з історичного мовознавства, при проведенні факультативних занять з історії російської мови у вищих та середніх учбових закладах.

На захист виносяться такі положення :

1. У російській мові XVII століття широко спостерігаються словотворчі варіанти віддієслівних якісних та відносних прикметників, що характеризуються неоднаковою словотворчою активністю.
2. Варіанти мають різні традиції вживання. Серед них зустрічаються форми, які функціонують у російській мові протягом відносно тривалого часу або виступають короткочасними варіантами, а також варіанти, не прийняті системно чи нормою.
3. Через системну надлишковість варіанти прикметників постійно знаходяться у конкурентних відношеннях, що, звичайно, призводить до усунення однієї та стабілізації іншої лексики або до зберігання обох ад'єктивів як синонімів внаслідок семантичної диференціації.
4. У російській мові XVII століття окреслилася тенденція до спеціалізації словотворчих суфіксів віддієслівних прикметників.
5. Явище словотворчої варіантності - свідчення розвитку динамічних змін у структурі російської мови.

Апробація роботи. За матеріалами дисертації були прочитані доповіді на звітно-наукових конференціях викладачів і студентів Миколаївського державного педагогічного інституту /1990, 1991, 1993 рр./, регіональних наукових конференціях "Вивчення творчої спадщини проф. Г. О. Винокура" /Київ, 1991р./ і "Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць В. О. Ларіна та Ф. П. Філіна" /Київ, 1993/.

а також на VI науковій конференції з проблем семантичних досліджень /Харків, 1993р./ . Основні положення дисертації викладено у чотирьох працях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу та двох розділів, висновків, бібліографії, списку використаних джерел та їх умовних скорочень, словника варіантів віддієслівних прикметників російської мови XVII століття.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі розкривається актуальність дослідження, обґрунтовується його наукова новизна, теоретична і практична значимість, визначається мета та завдання дисертації, характеризуються джерела фактичного матеріалу, зазначаються положення, які виносяться на захист.

У ступі також подається історія вивчення варіантів слів російської мови, розкриваються погляди лінгвістів на різні аспекти проблеми варіювання мовних одиниць, визначається понятійний апарат дисертаційного дослідження, зокрема терміни "словотворчі варіанти", "віддієслівний прикметник", "множинна мотивація", "синонімічні суфікси" та ін.

Варіювання віддієслівних прикметників російської мови XVII століття - явище настільки складне та багатогранне, що його всебічний розгляд у межах однієї роботи практично неможливий. Тому у виконаному дослідженні аналізуються тільки словотворчі варіанти віддієслівних прикметників, утворених за допомогою продуктивних і мелопродуктивних синонімічних суфіксів, а також варіанти, що виникли в результаті паралельного використання матеріально виражених та нульових суфіксів. Варіанти з непродуктивними суфіксами, а також поодинокі варіанти, які не можна було об'єднати в групи, фіксуються у другій частині "Словника варіантов..." /див. Приложение/, але не аналізуються у цій роботі.

Словотворча варіантність більшою мірою властива відносним прикметникам, оскільки суфікси відносності стилістично і семантично нейтральні. Внаслідок цього вони частіше взаємозамінюються, ніж суфікси якості. З цієї причини їх чисельність перевищує кількість варіантів якісних прикметників приблизно у двоє разів. Тому розгляд зібраного матеріалу починається в роботі з ана-

лізу варіантів відносних віддієслівних ад'єктивів.

Спільність семантики прикметникових лексем, на підставі якої вони кваліфікуються як варіанти, визначається за даними "Словаря русского языка XI-XVII вв.". Значення прикметників, що виявлені лише у пам'ятках явності і не зафіксовані лексикографічними джерелами, встановлюються на основі контекстів, де вони вживаються.

Результати спостережень подано в дисертації у формі історико-лінгвістичних етюдів, присвячених словотворчим варіантам віддієслівних прикметників. Їх проаналізовано близько трьохсот.

У першому розділі - "Словотворчі варіанти відносних віддієслівних прикметників у російській мові XVII століття" - послідовно розглядаються групи варіантних прикметників, утворених від дієслівних або дієслівно-іменникових основ синонімічними суфіксами -Н-, -НН-, -ТЕЛЬ-, -М-/-ИМ-, -ЛЬН-, -ОЧ-. Всього виявлено 97 варіантних пар та рядів, що включають понад двісті ад'єктивів.

Найбільш чисельними є варіанти, утворені за допомогою префікса НЕ та суфіксів -Н- і -М-/-ИМ-/ від основ перехідних дієслів. Вони нараховують 25 пар: НЕВИДИМЫЙ-НЕВИДНЫЙ, НЕГАСИМЫЙ-НЕГАСНЫЙ, НЕНАРУШИМЫЙ-НЕНАРУШНЫЙ, НЕНАСЫТИМЫЙ-НЕНАСЫТНЫЙ, НЕИСХОДИМЫЙ-НЕИСХОДНЫЙ, НЕИСКУПИМЫЙ-НЕИСКУПНЫЙ, НЕВОЗВРАТИМЫЙ-НЕВОЗВРАТНЫЙ і др.

Ці прикметники паралельно функціонували в російській мові XVII століття як виразники значення "неможливості /можливості/ виконання дії, названої мотивуваним дієсловом", що дає підставу вважати їх словотворчими варіантами.

Внаслідок дії закону економії мовних засобів для вираження одного змісту варіанти стилістично диференціювалися вже в мові початкового періоду її розвитку як національної.

Прикметники з конфіксом НЕ...-М-/-ИМ-/ вживалися у "книжній" та нейтральній сферах, з конфіксом НЕ...-Н- в нейтральній, розмовно-просторічній та поетичній мові. У цей же період окреслилася й семантична диференціація варіантів. Наприклад, ад'єктиви НЕДВИЖИМЫЙ-НЕДВИЖИМЫЙ в російській мові XVII століття мали спільну семантику "той, який не рухається / про майно /": Церковные прикащики НЕДВИЖИМЫЯ вещи и казну себѣ похищаютъ. И аще кто явится мужественнымъ въ битвахъ ... сего НЕДВИЖИМЫЯ вещи почитано /СлЯРЯ XI-XVII вв., II, 70/.

У той же час прикметник із суфіксом -М-/-ИМ-/ мав значення : а/ "нерухомих" : Корнилий ... НЕДВИЖИМЪ пребываетъ ; б/ "незмінний" : И свойства убо ипостаси НЕДВИЖИМЫ ; в/ "стійкий" : ... мудрый члѣкъ ... мыслѣ НЕДВИЖИМУ имаемъ ; г/ "бездіяльний" : НЕДВИЖИМЫ ... имѣти мысли плотския / там же/.

У сучасній російській мові семантична диференціація варіантів стала закономірністю. Так, прикметники НЕВИДИМЫЙ-НЕВИДНЫЙ в російській мові XVII століття виражали спільне значення "той, якого не видно" : Душа исходящи тѣла НЕВИДИМА бываесть. НЕВИДНЫЙ врагъ /там же/. Лексема НЕВИДНЫЙ у сучасній російській мові зазнала семантичної деривації й набула якісного значення : а/ "той, що не виділяється серед інших" : А заводшишко-то наш НЕВИДНЫЙ /МАС, 2,427/ ; б/ "непоказний з виду" : НЕВИДНЫЙ студент /БАС, 7,742/ і т.д.

Якщо варіанти не зазнавали семантичної диференціації, між ними встановлювалися конкурентні відношення. В результаті один із варіантів усувався. Більш стійкими виявилися ад'єктиви з деривативним суфіксом -М-/-ИМ-/ завдяки щільному зв'язку з твірною дієслівною основою : НЕГАСИМЫЙ в значенні "той, який не можна погасити", НЕНАРУШИМЫЙ в значенні "той, який не можна порушити", НЕПОБОРИМЫЙ в значенні "той, який не можна перемогти", НЕИЗМЕРИМЫЙ в значенні "той, який не можна виміряти", НЕПОСТАИМЫЙ в значенні "той, який не можна досягти розумом", НЕИСПЕДИМЫЙ в значенні "той, який не можна зцілити", НЕПРОХОДИМЫЙ в значенні "той, крізь який не можна пройти" і т.д.

Іноді перемагав варіант із суфіксом -Н-. Це траплялося у випадку, коли прикметник на -ИМ/ЫИ/ втрачав зв'язок із мотивувчим словом. Так, значення "той, якого не можна утішити" закріпилося за варіантом НЕУТЕШНЫЙ, значення "той, якого не можна нагодувати" - за варіантом НЕНАСЫТНЫЙ, значення "той, який не можна виходити" - за варіантом НЕИСХОДНЫЙ і т.д.

Таким чином, із 25 варіантних пар відносних прикметників даної групи у сучасній російській мові збереглося лише 3 словотворчих варіанти : НЕВИДИМЫЙ-НЕВИДНЫЙ в значенні "той, якого не видно", НЕВОЗВРАТИМЫЙ-НЕВОЗВРАТНЫЙ в значенні "той, якого не можна повернути", НЕРАЗДЕЛИМЫЙ-НЕРАЗДЕЛЬНЫЙ в значенні "той, якого не можна поділити". Це свідчить про стійку тенденцію російської мови до усунення надмірних форм для вираження того ж само-

го змісту.

Другою за чисельністю є група відносних віддіслівних прикметників, що складається з варіантів, утворених за допомогою синонімічних деривативних суфіксів -Н-, -НН-, -ЛЬН-, -ТЕЛЬН- від основ перехідних дієслів недоконаного виду. Їх 24 пари : ПИСАНИЙ-ПИСАТЕЛЬНИЙ, РАЗВОДНИЙ-РАЗВОДИТЕЛЬНИЙ, ПОГРЕВАЛЬНИЙ-ПОГРЕБАТЕЛЬНИЙ, ОБРУЧАЛЬНИЙ-ОБРУЧАТЕЛЬНИЙ, ЗАЖИГАЛЬНИЙ-ЗАЖИГАТЕЛЬНИЙ, СУШИЛЬНИЙ-СУШИТЕЛЬНИЙ, ОБНАДЕЖИВАЛЬНИЙ-ОБНАДЕЖИВАТЕЛЬНИЙ, ОБЕРЕГАЛЬНИЙ-ОБЕРЕГАТЕЛЬНИЙ, ИМЕНОВАЛЬНИЙ-ИМЕНОВАТЕЛЬНИЙ, КРЕСТИННИЙ-КРЕСТИЛЬНИЙ, ВЪНЧАННИЙ-ВЪНЧАЛЬНИЙ, МАЛОВАННИЙ-ЖАЛОВАЛЬНИЙ, ВОЛОЧНИЙ-ВОЛОЧИЛЬНИЙ, ОСЪНЯННИЙ-ОСЪНЯЛЬНИЙ, ОДЪВАННИЙ-ОДЪВАЛЬНИЙ та ін.

Зазначені лексеми паралельно функціонували в російській мові XVII століття без стилістичного розмежування як виразники значення "призначений для дії, названої мотивуючим словом".

Результатом взаємодії варіантів було уоунення одного з них. Як правило, зберігався дериват, що мав більш широку семантику. Наприклад, прикметники ПИСАНИЙ-ПИСАТЕЛЬНИЙ в XVII столітті виражали значення "призначений для писання" : Десять листов бумаги ПИСАНОЙ немъцкой. Писательная трость /СлРЯ XI-XVII вв., 13, 201/. У сучасній російській мові залишився варіант ПИСАНИЙ, який передає не тільки процесуальні значення : а/ "той, що з'явився в результаті писання, рукописний" : ПИСАНИЙ, а не печатный документ /Ушаков, 3, 265/ ; б// "писемний /а не усний/" : ПИСАНАЯ комедия. Каждому народу нужно иметь свои ПИСАНУЮ историю /БАС, 9, 1222/ ; в/ "написаний фарбами, намальований" : ПИСАНЫЕ декорации /там же/, але й нові, якісні значення : а/ "барвистий" : ПИСАНЫЕ лапти /там же/ ; б/ "розмальований" : ПИСАНИЙ кнут, горох /там же/ ; в/ "гарний, нібиго намальований" : ПИСАНАЯ красавица /там же/. Інший приклад ЗАЖИГАЛЬНИЙ-ЗАЖИГАТЕЛЬНИЙ. Ці прикметники в російській мові XVII століття мали опільну семантику "призначений для запалювання, що робило їх варіантами : Брандеры ЗАЖИГАТЕЛЬНЫЕ. ЗАЖИГАЛЬНЫЕ ядра /ДАН, 1674г./ . У подальшому ця семантика закріпилася за ад'єктивом ЗАЖИГАТЕЛЬНИЙ : ЗАЖИГАТЕЛЬНАЯ смесь, ЗАЖИГАТЕЛЬНЫЕ бомбы /БАС, 4, 450/. Він же в певному контексті переноситься і розвиває переносне якісне значення "той, що хвилює, справляє велике враження" : ЗАЖИГАТЕЛЬНАЯ речь. ЗАЖИГАТЕЛЬНЫЙ мотив настоящей плясовой /там же/.

Якщо зазначені варіанти не розвивають додаткової семантики, первісне значення "призначений для дії, названої твірною основою" виражається прикметниками з суфіксом -ЛН-. Так, значення "призначений для хрещення" закріпилося за варіантом КРЕСТИЛЬНИЙ : КРЕСТИЛЬНИЕ караваї, КРЕСТИЛЬНАЯ купель /БАС, 5, 1635/ ; значення "призначений для макання" - за варіантом МАКАЛЬНИЙ : МАКАЛЬНАЯ машина /Ушаков, 2, 120/ ; "призначений для вінчання" - за варіантом ВЕНЧАЛЬНИЙ : ВЕНЧАЛЬНИЙ венік, перетень /БАС, 2, 157/ ; "призначений для в'ялення металу" - за ад'єктивом ВОЛОЧИЛЬНИЙ : ВОЛОЧИЛЬНИЙ інструмент, станок /БАС, 2, 625/ і т.д.

Прикметники з суфіксом -НН- здатні до переходу розряд пасивних дієприкметників минулого часу : КАЛОВАНИЙ, ВЕНЧАННИЙ, ИМЕНОВАНИЙ та ін.

У сучасній російській мові як варіанти збереглися лише прикметники ОБОРОННИЙ-ОБОРОНИТЕЛЬНИЙ із семантикою "призначений для оборони".

Наступною за чисельністю є група варіантів відносних віддієслівних прикметників, утворених за допомогою суфікса -Н- та похідного від нього потенціального суфікса -ОЧН- : ЗАПИСНОЙ-ЗАПИСОЧНИЙ, ПОСЫЛЬНИЙ-ПОСЫЛОЧНИЙ, ПРИСЫЛЬНИЙ-ПРИСЫЛОЧНИЙ, НЕДОСЫЛЬНИЙ-НЕДОСЫЛОЧНИЙ, ОБШИВНОЙ-ОБШИВОЧНИЙ, ОТЛИВНОЙ-ОТЛИВОЧНИЙ, ПОКУПНОЙ-ПОКУПОЧНИЙ, ЗАВЯЗНОЙ-ЗАВЯЗОЧНИЙ, ЗАТРАВНОЙ-ЗАТРАВОЧНИЙ, ПОСТУПНОЙ-ПОСТУПОЧНИЙ, ОБРЫВНОЙ-ОБРЫВОЧНИЙ, ПЫТНОЙ-ПЫТОЧНИЙ, ВСТАВНОЙ-ВСТАВОЧНИЙ та ін.

Прикметники з суфіксом -Н- були мотивовані дієсловами, їхні варіанти - віддієслівними іменниками з суфіксами -К-/-ОК-, тому в більшості випадків ад'єктиви на -ОЧН/ІЙ/ утворені за допомогою суфікса -Н- : ПОСЫЛОЧНИЙ, НЕДОСЫЛОЧНИЙ, ССЫЛОЧНИЙ, ЗАТРАВОЧНИЙ, ПЫТОЧНИЙ, ПОКУПОЧНИЙ, але наявність таких слів, як ЗАТОРОЧНИЙ, ВЫМОРОЧНИЙ, НЕСТАТОЧНИЙ, НЕВЫДАТОЧНИЙ, ЗАТЬВОЧНИЙ/при відсутності іменників ЗАТОРКА, НЕСТАТКА, НЕВЫДАТКА, ВЫМОРКА, ЗАТЬВКА/ дає можливість відокремити -ОЧН- як потенціальному суфіксу.

Стилістично зазначені варіанти були рівноправні у XVII столітті.

З розвитком мови варіанти семантично диференціюються. Так, прикметники ССЫЛЬНИЙ-ССЫЛОЧНИЙ, які в російській мові XVII століття мали спільну семантику "той, кого заслали" : Геннадей о ССЫЛОЧНИИХ людях. Станичний атаман съ ССЫЛЬНИИМ человеком/КСДРЯ,

І666/, у сучасній російській мові вживаються з різними значеннями : ССЫЛЬНЫЙ - "той, який відноситься до заслання" : ССЫЛЬНАЯ жизнь /БАС, І4,664/. ССЫЛОЧНЫЙ - "той, який має посидання на щось" : ССЫЛОЧНАЯ картотка /там же/. Прикметники ОТЛИВНОЙ-ОТЛИВОЧНЫЙ у російській мові XVII століття функціонували як варіанти зі значенням "відлитий із металу" : 5 ставцовъ ОТЛИВОЧНЫХЪ. Цѣпи ОТЛИВНЫЯ /СлРЯ XI-XVII вв., І3,258/. У сучасній російській мові ад'єктив ОТЛИВНОЙ, крім зазначеного, використовується у значеннях : а/ "призначений для відливання води" : ОТЛИВНОЙ насос /Ушаков, 2,94І/ ; б/ "той, який відноситься до відливу" : ОТЛИВНОЕ течение /БАС, 8, І448/.

У більшості випадків взаємодія варіантів закінчується втра- тов одного з них. Наприклад, серед варіантів ЗАПИСНОЙ-ЗАПИСОЧНЫЙ - "призначений для запису" - перемагає дериват ЗАПИСНОЙ, серед ва- ріантів ПОКУПНОЙ-ПОКУПОЧНЫЙ - "той, який купили" - перемогу одержав ад'єктив ПОКУПНОЙ, серед варіантів ЗАТОРНИЙ-Заторочный - "при- значений для виготовлення затору під час вироблення вина" - дериват ЗАТОРНИЙ, серед варіантів ЗАТРАВНИЙ-ЗАТРАВОЧНИЙ - "призначений для запалювання" - у сучасній російській мові переміг прик- метник ЗАТРАВОЧНИЙ і т.д.

Слід зазначити, що з двадцяти варіантних пар прикметників розглянутої групи функціонують лише дві : ОБШИВНОЙ-ОБШИВОЧНЫЙ в значенні "призначений для обшивки" : ОБШИВНЫЕ доски. ОБШИВОЧНЫЙ лос /Ушаков, 2,725/ і ОТЛИВНОЙ-ОТЛИВОЧНЫЙ в значенні "відлитий із металу" : ОТЛИВНАЯ форма. ОТЛИВОЧНОЕ изделие /БАС, 8, І448/.

Невеликою кількісно виявилася група варіантів відносних від- дієслівних ад'єктивів, утворених матеріально вираженням суфіксом -Н- і нульовим суф'ксом. Вони були похідні від іменників з коре- нями ХОД та ЪЗД. При утворенні прикметників нульсуфіксальним спо- собом на морфемному шві відбувалося чергування кінцевого приголо- сного основи : д//ж : ОТХОДНОЙ-ОТХОЖИЙ, ПЕРЕХОДНОЙ-ПЕРЕХОЖИЙ, ВЫХОДНОЙ-ВЫХОЖИЙ, ПЕРЕЪЗДНОЙ-ПЕРЕЪЗЖИЙ, ОБЪЕЗДНОЙ-ОБЪЕЗЖИЙ, ДОЪЕЗДНОЙ-ДОЪЕЗЖИЙ та ін.

Аналізовані варіанти об'єднувала спільна семантика "той, який відноситься до чогось, названого твірною основою" або "при- значений для чогось, названого у твірній основі". Так, ад'єктиви ОБЪЕЗД

НОЙ-ОБЪЪЗЖИЙ мали спільну семантику "призначений для об'їзду" : ...дорога ОБЪЪЗВЯ. ...ОБЪЪЗДНОЮ дорожков /СлРЯ XI-XVIIвв., I2,63/; ПЕРЕЪЗДНЫЙ-ПЕРЕЪЗЖИЙ - "призначений для переїзду через щось" : ... мостъ ПЕРЕЪЗЖИЙ бревенчатой. ... ПЕРЕЪЗДНОГО мосту.../Заб.Дом. быт., I,53I.I687г./ ; ОТХОДНЫЙ-ОТХОЖИЙ - "той, який знаходиться у віддалі, на відлюдді" : ОТХОДНАЯ хранина. ОТХОМАЯ горница /СлРЯ XI-XVIIвв., I2,84/ і т.д.

Внаслідок дії закону економії мовних засобів для вираження одного змісту стабільність варіантів порушується. Як правило, вони семантично диференціюються. Так, прикметники ОТХОДНЫЙ-ОТХОЖИЙ вже у XVII столітті семантично різнилися. Ад'єктив ОТХОДНЫЙ, крім зазначеного, вживався в значеннях : а/ "той, який відноситься до самітництва" : ... монастирей же и ОТХОДНЫХЪ пустынниковъ премножае всѣхъ /Козм., IO.XVIIвв./ ; б/ "той, який відноситься до відходу військ" : На томъ ОТХОДНОМ бою государь служили и билися /ДАИ III, 3I.I646г./ ; в/ "призначений для відправлення природних потреб" : Въ тѣхъ снѣгахъ чланы ОТХОДНЫЙ /Заб.Дом.быт., I,579.I682г./ ; г/ "той, який відноситься до кончини" : ... оному же мѣтву ОТХОДНУЮ промолвити /СлРЯ XI-XVIIвв., I2,84/. У сучасній російській мові прикметник ОТХОДНЫЙ вживається в значеннях : а/ "той, який відноситься до відходу від якогось пункту" : ОТХОДНЫЙ флаг, гудок/БАС, 8, I679/ ; б/ "той, який відноситься до кончини" : ОТХОДНЫЙ колокол. ОТХОДНЫЕ слова /там же/. Ад'єктив ОТХОЖИЙ використовується для вираження значень : а/ "той, який відноситься до відходу /тимчасового відходу на роботу/" : ОТХОЖИЕ рабочие, ОТХОЖИЙ промысел /БАС, 8, I679/ ; б/ "місце для відправлення природних потреб" : ОТХОЖЕЕ место /Ушаков, 2, I007/.

Якщо варіанти не зазнавали семантичної диференціації, один з них втрачався. Як правило, зберігався ад'єктив із суфіксом -И- : ПЕРЕХОДНОЙ, ВЫХОДНОЙ, ОБЪЕЗДНОЙ, ПЕРЕЪЗДНЫЙ, ВЫЕЗДНОЙ. Лексеми на -ЖИЙ існують у сучасній російській мові як застарілі варіанти прикметників на -И/ЬИ/ : ОБЪЕЗЖИЙ, або, ставчи "неаріанами", переходять у розряд просторічних слів : ОТХОЖИЙ, ПЕРЕХОЖИЙ, ОБЪЕЗЖИЙ, ПЕРЕЪЗЖИЙ, або зовсім виходять із вжитку : ВЫЕЗЖИЙ, ДОВЕЗЖИЙ, ВЫХОЖИЙ.

У другому розділі - "Словотворчі варіанти якісних віддіслівних прикметників у російській мові XVII століття" - послідовно аналізуються групи варіантних прикметників, що сформувалися шляхом

ускладнення однієї дієслівної основи суфіксальними синоморфемами -Н-, -НН-, -ЛІВ-, -ТІЛЬН-, -М-/-ЕМ-/. Усього виявлено 46 варіантних пар та рядів, які включають біля ста якісних ад'єктивів. Найвність такої невеликої за обсягом кількості варіантів якісних прикметників, у порівнянні з варіантами відносних прикметників, свідчить про те, що суфікси якості не схильні взаємозамінюватися, оскільки вони мають чітке семантичне навантаження.

Найбільш продуктивним виявився суфікс -Н-, який вступав у варіантні стосунки з усіма названими формантами.

Серед виявлених 17 пар словотвірчих варіантів віддієслівних якісних прикметників чисельнішими є варіанти, утворені продуктивними суфіксами -Н- та -ЛІВ- від дієслівних та дієслівно-іменникових основ зі значенням властивостей характеру людини : ЖАЛОСТНИЙ-ЖАЛОСТЛИВЫЙ, БЕРЕЖНИЙ-БЕРЕЖЛИВЫЙ, ЗАВИСТЛИВЫЙ-ЗАВИСТНЫЙ, НАСМЬШЛИВЫЙ-НАСМЬШНЫЙ, ПОСЛУШЛИВЫЙ-ПОСЛУШНЫЙ, НЕПОКОРНЫЙ-НЕПОКОРЛИВЫЙ, КЛЕВЕТНИЙ-КЛЕВЕТЛИВЫЙ та ін.

Ці прикметники виражали значення "здібний, схильний до чогось, названого гвірною основою" і стилістично були немарковані.

Вже у XVII столітті почалася семантична диференціація варіантів. Так, якісні прикметники БЕРЕЖЛИВЫЙ-БЕРЕЖНИЙ в російській мові XVII століття мали спільну семантику "обережний, обачливий" : БЕРЕЖЛИВОГА коня и звѣрь в полѣ не бѣеть /Сим.послов., в. XVII в./... у судовъ БЕРЕЖНОЙ члвкъ надобе /Дм.К., 49. XVII в./ . Крім зазначеного, ад'єктив БЕРЕЖНИЙ вживався як виразник значення "передбачливий, дбайливий" : БЕРЕЖИТЕ земледѣлатель ниву сырую совѣтуят трожды переоривати /Назиратель/, 318. XVII в./ . З цієї ж семантики він функціонує і в сучасній російській мові : БЕРЕЖНОЕ отношение к детям /БАС, I, 395/. Прикметник БЕРЕЖЛИВЫЙ передає значення "економія, ощадливий" : БЕРЕЖЛИВЫЙ хозяин /там же/.

Варіанти ЖАЛОСТНИЙ-ЖАЛОСТЛИВЫЙ в російській мові періоду, який вивчається, теж мали спільну семантику - "схильний до жалості" : Будь милостивъ и ЖАЛОСТЛИВЪ до нас до бѣдныхъ. Бгда умре, вси людие зѣло ЖАЛОСТНИ бяху /СЛРЯ XI-XVII вв., 5, 74 / і "той, який викликає жалість" : ЖАЛОСНЫЙ плач. Услышав гласъ велии ЖАЛОСТЛИВЪ въ полночь кричачи / там же / . У подальшому активне значення закріплюється за прикметником із суфіксом -ЛІВ- : Красавицы наши снисходительны и ЖАЛОСТЛИВЫ /БАС, 4, 23/, а пасивне значення виража-

ють ад'єктиви з суфіксом -Н-: ЖАЛОСТНЫЙ голос,напев /там же/.

Поступово дериват із суфіксом -ЛИВ- перомагав, якщо прикметники на -Н/ИЙ/ втрачали щільний зв'язок із твірною основою і не розвивали нових значень. З цієї причини більш стійкими виявилися похідні прикметники ПОДАТЛИВЫЙ в значенні "зговірливий, поступливий", НАСМЕШЛИВЫЙ в значенні "схильний до глузування", ЗАВИСТЛИВЫЙ в значенні "схильний до заздрощів" та ін.

Якщо ад'єктиви з суфіксальним морфом -ЛИВ- втрачали своє основне значення "схильний до дії,названої в твірній основі", більш стійкими виявлялися прикметники на -Н/ИЙ/ :ПОСЛУШНЫЙ, НЕПОКОРНЫЙ, СТРАШНЫЙ та ін.

Другою за кількістю є група словотворчих варіантів якісних віддієслівних прикметників, утворених за допомогою суфіксів -Н-, -НН-, -ТЕЛЬН- від дієслівних основ. Їх виявлено 14 пар : ВНЯТНЫЙ-ВНЯТЕЛЬНЫЙ, ОТЧАЯННЫЙ-ОТЧАЯТЕЛЬНЫЙ, НЕДОУМЫННЫЙ-НЕДОУМЬТЕЛЬНЫЙ, НЕДРЕМАННЫЙ-НЕДРЕМАТЕЛЬНЫЙ, НЕСРАВНЕННЫЙ-НЕСРАВНИТЕЛЬНЫЙ, ДРУЖЕЛЮБНЫЙ-ДРУЖЕЛЮБИТЕЛЬНЫЙ, МЕЧТАННЫЙ-МЕЧТАТЕЛЬНЫЙ та ін.

Співіснування цих варіантів закінчилося перемогою дериватів із суфіксами -Н- та -НН-, можливо, тому, що творення якісних прикметників більшою мірою властиве суфіксам -Н- та -НН-, ніж суфіксу -ТЕЛЬН-.

У сучасній російській мові з суфіксом -ТЕЛЬН- збереглися лише лексеми МЕЧТАТЕЛЬНЫЙ і ПОБЕДИТЕЛЬНЫЙ /як варіант слова ПОБЕДНЫЙ/.

Подібною була доля словотворчих варіантів якісних віддієслівних прикметників, утворених за допомогою суфіксів -Н-, -НН-, -М-/ЕМ-/ від дієслів недоконаного виду : НЕСКАЗАЕМЫЙ-НЕСКАЗАННЫЙ, НЕУСЫПАЕМЫЙ-НЕУСЫПНЫЙ, НЕПРЕКЛОНЯЕМЫЙ-НЕПРЕКЛОННЫЙ, НЕСЧИТАЕМЫЙ-НЕСЧЕТНЫЙ. Взаємодія цих варіантів закінчилася втратою прикметників із суфіксом -М-/ЕМ-/ , тому що цей формант більшою мірою був здібний утворювати відносні, а не якісні ад'єктиви.

У висновках сформульовано загальні підсумки вивчення словотворчої варіантності віддієслівних прикметників російської мови XVII століття :

1. XVII століття - важливий період в історії розвитку російської мови, період формування лексичних, граматичних, дериваційних та інших мовних норм. Характерною особливістю мови цього періоду була наявність словотворчих варіантів віддієслівних прикметників. Їх існування підтримувалося неупорядкованістю та відсут-

тісто мери вживання тих чи інших мовних форм.

Прикметникові варіанти виникли внаслідок дублювання різнезначних суфіксів, що приєднувалися до однієї дієслівної або дієслівно-іменникової основи. Похідні ад'єктиви були тогочасні у вираженні значення, що співвідносилось зі значенням діУ, названої мотиватором.

2. Поява варіантних одиниць більшою мірою була притаманна відносним прикметникам, оскільки суфікси відносності стилістично та семантично нейтральні і не вносять у слова конкретних семантичних відтінків. Внаслідок цього вони більш сильні до взаємозамінювання, ніж суфікси якісних прикметників, що мають певне змістовне навантаження. Тому чисельність слевотворчих варіантів відносних віддієслівних прикметників перевищує кількість варіантів якісних прикметників приблизно в два рази.

3. У більшості випадків у варіантні відношення вступали віддієслівні ад'єктиви, утворені суфіксами, що не поступають у продуктивності і при творенні сучасних російських прикметників. Це суфікси відносності -Н-, -ЛЬЧ-, -ТЕЛЬН- та якості -Н-, -ЛИВ-, -НН-, ТЬЛЬН-.

4. Внаслідок діУ закону мовної економії вже в XVII столітті в російській мові спостерігається тенденція до порушення стабільності складу слевотворчих варіантів прикметників. У першу чергу, вона проявляється в семантичній або стилістичній диференціації варіантів. За її відсутності варіанти вступать до конкурентних відношень, що призводить до усунення одних та стабілізації інших варіантів.

Стійкість того чи іншого варіанта залежала від семантики, яку він виражав, оскільки відома тенденція російської мови до спеціалізації формальних засобів.

Так, значення "можливості /неможливості/ виконання діУ, названої твірною основою" в основному передається відносними віддієслівними прикметниками з суфіксом -М-/ -ИМ-/ : НЕГАСИМЫЙ, НЕНАРУШИМЫЙ, НЕВРЕДИМЫЙ, НЕИЗМЕРИМЫЙ та ін. ; значення "призначений для виконання діУ, названої мотиватором" - відносними ад'єктивами з деривативним формантом -ЛЬН- : СУГЛЫННЫЙ, ОБРУЧАЛЬНЫЙ, ВЕНЧАЛЬНЫЙ, ВОЛОЧИЛЬНЫЙ, МАКАЛЬНЫЙ та ін.; значення "охильний до якоїсь діУ, названої мотивуючим словом" - якісними прикметниками з суфіксом -ЛИВ- : НАСМЯШЛИВЫЙ, БЕРЕЖЛИВЫЙ, МАЛОСТЛИВЫЙ,

ПАКОСТЛИВИЙ, ЗАВИСЛИВИЙ та ін.

5. Таким чином, найбільш активні словотворчі типи віддієслівних прикметників так чи інакше "утягувалися" й "утягуються" в варіантні відношення, впливаючи одне на одного в семантичному та стилістичному плані. Наслідком цього впливу стає порушення стабільності складу варіантних пар або рядів, оскільки варіантність - надлишкова категорія, і російська мова прагне до її подання. При цьому вона якісно змінюється та удосконалюється. Отже, наявність словотворчої варіантності - неминучий наслідок мовної еволюції і невідмінна передумова розвитку російської мови.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ДАИ - Дополнения к Актам историческим.-СПб.,1846.
Заб.Дом.быт. - Забелин И. Домашний быт русских царей в XVI-XVII вв.-М.,1915.
Козм. - Книга глаголемая Козмография.-СПб.,1878-1881.
Назиратель - Назиратель /Под ред.С.И.Коткова.-М.,1973.
Сим.Послов. - Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч.XVII-XIX вв. Собрал П.Симони.-СПб.,1899.
СлРЯ XI-XVII вв. - Словарь русского языка XI-XVII вв.-М.-Л.:Наука.-Вып.1-18,1975-1991.
КСДРЯ - Картошка "Словаря древнерусского языка".-М.:Ин-т русского языка.
Ушаков - Толковый словарь русского языка /Под ред.Д.Н.Ушакова.-М.:Огиз,1935-1940.-Тт.1-4.
МАС - Словарь русского языка:В 4-х т./АН СССР,Ин-т рус.яз.Под ред.А.П.Евгеньевой.-М.:Русский язык,1985-1988.
БАС - Словарь современного русского литературного языка:В 17-ти т. -М.-Л.:Изд-во АН СССР,1950-1964.

За матеріалами дисертації опубліковані такі роботи :

1. Про деякі шляхи порушення варіантних пар відносних прикметників російської мови XVII століття // Вивчення творчої спадщини проф.О.Г.Винокура. Регіональна наукова конференція.Тези.-К.,1991.-С.16-17.

2. Стилістична диференціація прикметникових варіантів у російській мові XVII століття // Проблеми стилістичної семантики. УІ наукова конференція із проблем семантичних досліджень. Тези.-К., Харків, 1993.-С.6-7.

3. Словотвірчі варіанти якісних віддіслівних прикметників у російській мові XVII століття. Стаття. Доп. у ДНТБ України, № 1049-Ук93.- 20 с.

4. Словотвірчі варіанти віддіслівних прикметників із значенням неможливості дії у російській мові XVII століття // Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць Б.О.Ларіна та Ф.П.Філіма. Регіональна наукова конференція. Тези.-К., 1993.-С.5-6.

Нідруковано до друку 10.09.1993р. Об'єм 0,9. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Тир. 100. Сам. 281. Безплатно.

ЛОД УЛПУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

AB 28.244